

KÜLTÜR TARİHİMİZDE DİN

Prof. Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

Din, geniş anlamıyla, insan ile Tanrı arasında kutsal bir bağıdır. İnsan-oğlu, öteden beri hayata bir anlam vermek istemiştir. Düşünürler, evrenin başlangıcını, sonunu ve nasıl meydana geldiğini çözmeye çalışmışlardır. Evrenin ilk unsuru üzerinde kafa yormuşlardır. Varlığı anlamak istemişlerdir.

Düşünürler, ayrıca insanın evren içindeki yerini tespit etmek için çaba harcamışlardır. İnsanın yazgısı sorunu üzerinde düşünmüşlerdir. Birçok düşünürü ölümden sonraki hayat meşgul etmiştir.

Şu kadar var ki, bu konularda din, insanlığa en azından bir avuntu sağlamıştır. Gerçi dinler arasında ortak bir düzen ve ortak bir açıklamanın olduğu iddia edilemez. Ancak, hemen hemen bütün dinlerde kutsal değerlere inanmak sözkonusudur. Evrene ve insana bakış da sözkonusudur. Ne var ki, kimi dinler konuyu ilkel biçimde çözümlenmeye çalışmış, kimileri de daha ayrıntılı dile getirmiştir.

Totemi kabul eden dinlerin mensupları, kendilerini doğanın parçalarından ayırmamışlardır. Ancak, zamanla toplumlar gelişmiş ve insan kendi özünü, mevcüdiyetinden ayırmaya başlamıştır. İnsan hem kendisine, hem Tanrı'ya, hem de nesnelere bir anlam vermeyi başarmıştır.

Kuşkusuz dinler içinde en çağdaş ve en olgun olanı, İslâmiyettir. Yüce Tanrı insanlığa ötedenberi birçok peygamberler yollamış ve fakat insanların zaman zaman yanlış yollara saptığını görmüştür. Gökten son olarak İslâmiyet indirilmiştir. Yüce Allah Hz. Muhammed'in elçiliğiyle İslâmiyeti insanlığa duyurmuştur. İslâm Dini, yapısında bulunan ictihad usulüyle, çağın gelişmelerine çözüm getirme gücüne sahiptir. Bu nedenle de İslâm, din olarak bildirilmiştir. İslâmiyet, kısa sürede Arabistan yarımadasının dışına taşmış ve büyük bir din olduğunu kabul ettirmiştir. Bunda İslâmiyet'in bilim ve medeniyete açık bir din olmasının da büyük katkısı vardır.

İSLÂMİYET'TEN ÖNCE TÜRKLERDE DİN VE KÜLTÜR

Eski Türklerde bir sıralar inanç, totemciliğe dayalı idi. Herhangi bir aşiret, topluluğunun atası olarak, bir nebatı veya bir hayvanı kutsal kabul

ederdi. Doğanın bir parçasını, bir nebati, ya da hayvanı kutsal sayardı. Türklerin dinle karışık töreler arasında, genel ziyafet mahiyetindeki şölene, sürgün avına, birbirinin yasını tutmağa önem verilirdi. Türklerde, yukarıda “mavi gök”, aşağıda “kara yer” iki dinî unsur idi. Bazı Türk boylarında “Yer- Su” kutsaldı. Perilere, ata saydıkları “kurt”un adına ve semânın ruhu adına, yılda bir kez ibâdet yapıldığı bilinmektedir.

Altay Türklerinin dini olan Şamanizm’de kâinat bir takım tabakalara ayrılmıştı. Yukarıda onyeddi kat ışık âleminin yani, Cennet’in ve aşağıda yedi yahud dokuz kat karanlık âlemin, yani Cehennem’in varlığı kabul edilirdi. Ortada da, insanların yurdu olan yeryüzünün bulunduğu sanılırdı. Tanrı’nın, göğün en yüksek noktasında oturduğu düşünülürdü. Türkler Gök Tanrısına millî bir anlam vererek bağlanırdı. Onlara göre, iyi ruhlar bir kuş veya böcek gibi uçarak yukarıda Cennet’e gider ve şefaathçi olurlar. İnsan ölünce, kötü ruhlar yerin aşağısındaki tabakalara gidip kötülük yapmaktan haz duyarlar. Yeryüzünde Yer-Su adına iyilik yapan ruhlar bulunur. Bunlar yüksek dağlarda, nehir kaynaklarında ve ormanlarda kalırlar. Türkler bu sebeple buralara kurban sunarlardı. Dinî merasimleri, dinî önder sayılan “Kam”lar yürütürlerdi¹.

Türkler, sınırlarındaki komşularıyla mücadelelerde yiğitçe davranmasını bilmişlerdir. Çeşitli ülkelere akınlar yapmışlar ve birçok medeniyetle karşılaşmışlardır. Budizmi, Zerdüşt dinini, Nasturîliği ve Maniheizmi tanımışlardır. Budizmi din olarak kabul eden Türkler de oldu. Mazdeizmin yani Zerdüşt dininin ve Maniheizmin kabul edildiği dönemler de oldu. Sözelimi Maniheizm M.S. VIII’inci yüzyılda Uygurların resmî dini oldu².

Türkler değişik kültürlerle yüzyüze gelmelerine rağmen, kendi törelerini ve kişiliklerini korumasını bildiler. Kendi sosyal yapılarında, yabancı etkileri eritip kültürlerini geliştirdiler.

Türklerin aile yapısının güçlü olması, kültürlerinin temel unsurunun devamının önemli nedenlerindedir. Öteden beri kadının Türk töresinde, önemli bir yeri olmuştur. Bununla birlikte ailenin başkanı olarak “dayı”

¹ Bak. Ord. Prof. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 14-15, İstanbul 1981; Prof. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.33-35, Ankara 1965; Ziya Gökalp, Türk Töresi, 45-71, Hazırlayan: Hikmet Dizdaroğlu, Güneş Matbaacılık 1976; Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, s. 45-51, 113-130, Hazırlayanlar: İsmail Aka ve Kâzım Y. Koprıman, İstanbul 1976.

² Bak. M. Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, s. 285-286, Ankara 1975; Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s.23-24.

kabul edilmiştir³. Eski Türk devletlerinde emirnamelerin Hakan ve Hatun adına imzalandığı, resmî toplantılarda Hakan'ın yanına Hatun'un da oturduğu bilinmektedir.

Türkler sürülerini yazın yaylalara götürürler, binicilik ve atıcılığa önem verirlerdi. Kılıç, ok, yay kullanmakta usta idiler. Türklerde silâh ve savunma kültürü çok gelişmişti. Kılıçlarını ve kemerlerini süslemesini iyi bilirlerdi.

Uygurlar, tapınaklarında sanat zevkiyle dolu eserler yaratmıştır. Yapılan kazılarda işlenmiş heykeller, süslü duvarlar, mutfak eşyası üzerine yapılmış resimler bulunmuştur⁴.

Yine yapılan çeşitli kazılarda Türklere ait kaplan, geyik ve ayı avıyla ilgili resimler ele geçmiştir. Göktürk çağına ait kartal ve insan figürleri, Türklerin sanat kültürünün zenginliğinin kanıtlarındandır. Eski Türk boylarında, kabartma hayvan başları, kuşlar ve çiçek motifleri yapmak yaygındı. Göktürk çağına ait pek çok heykel bulunmuş ve kaya resimlerinde süvarilerin ellerinde bayrak tuttuğu saptanmıştır. Bayrağın kurt başıyla süslendiği de görülmüştür⁵.

Kısacası eski Türklerin dinleri, aile yapısı ve gelenekleri, kültür hayatını etkilemiştir⁶. Türkler dokuzuncu yüzyılda yoğun olarak islâmlaşmaya başlarken kendilerine özgü, köklü ve önemli bir kültür düzeyine ulaşmışlardı. İslâmlaşmadan önce Türkler, yüce ilâh olarak tekliğine inanılan Gök Tanrısı'nı benimsemişlerdi. Esasen sürülerini otlatmak için gereğinde uzun mesafeler kat etmek zorunda olan Türkler için dikkatler, daima göğe çevrilmiştir⁷.

İSLÂMİYET VE TÜRKLER

Türkler sekizinci yüzyıldan itibaren İslâm âlemiyle temas hâlindeydiler. Özellikle Emevî idaresinin baskısından memnun olmayan bazı din adamları, Abbâsîler lehinde propaganda yapıyorlardı. Ortaasya'yı islâmlaştırmaya çalışanların çoğunda bu gayreti bulmak mümkündür.

³ Bak. Fuat Köprülü, anılan eser, s.16-17.

⁴ Bak. Celâl Esat, Türk Sanatı, s.15, İstanbul 1929.

⁵ Bak. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, s.140-158, Ankara 1984.

⁶ Bak. Prof. Dr. Baheddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, s.55-73, Ankara 1978.

⁷ Bak. Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş, s.68.

750 yılında Abbâsiler, yönetimi Emevîlerden aldıktan sonra, bazı hükümdarların Türklere önem verdiğini görmekteyiz. IX. yüzyılda Türklerin islâmlaşması hızlandı. Me'mun'un ordusunda Türk soyundan askerler vardı. Hele Mu'tasım'ın halifelîği zamanında, Türklerden oluşan özel birliklerin yetiştirilmesine özen gösterilmiştir. Mu'tasım zamanında Maveraünnehir'de İslâmiyet hızla yayılmağa devam etti. Esasen daha önce halife Me'mûn, yerli büyük ailelerin önde gelenlerini elçileri kanalıyla Bağdad'a çağırarak onlara armağanlar dağıtmıştı. Bu da, Türklerin gönülleriyle islâmlaşmasını hızlandırdı⁸. Onuncu yüzyılda Karluklar, Oğuzlar ve Batı Türklerinden ikiyüz bin çadır halkı, İslâmiyet'i kabul etti. Onbirinci yüzyılda Türk âleminin büyük çoğunluğu İslâmiyet'in etkisi altına girdi.

Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmasında, ilkelerini mistik duygularla besleyen dinî ekollerin de etkisi çoktur. Türklerin şamanist oldukları dönemde, dinî önder sayılan Kam'lar, toplumda etkiliydi. Kâm, şiir söyleyen, bilgece sözler bilen, kötü ruhları koğan, doğa ötesi olaylarla temas kuran, dinî törenleri yöneten ve gereğinde vecd içinde rakeden kimseydi. Türkler islâmlaştıktan sonra, Kam denen kişi artık Baba ya da Ata adını aldı. İslâmiyet adına dinî önderlik yapmaya başladı. Ancak bu gibi kişilerin şamanlığın etkilerinden birdenbire kopmaları kolay olmadı. Bu etkileri, girdikleri mistik ekoller aracılığı ile nesilden nesile devam ettirdiler.

İslâmiyet'in mistik duygularla Türkler arasında gönüllere yerleşmesinde, Ahmed Yesevî'nin büyük etkisi oldu. Ahmed Yesevî'ye isnâd edilen Divan-ı Hikmet adlı eser, Türkçe manzum bir kitap olup elden ele dolaşmıştır. Ahmed Yesevî hitap ettiği topluluğun kültür düzeyine göre, basit menkıbeleri, dinî ve ahlakî öğütleri, Allah'ın büyüklüğünü ve gücünü dile getirmiştir⁹.

Türkler arasında taassuptan uzak mistik duygular etkili olurken, yine taassuptan uzak, akılcı görüşlerin de kabul gördüğüne tanık olmaktadır. Özellikle XI. yüzyıldan itibaren, akılcı dinî bir ekol olan Mu'tezile'nin etkisi Harizm'de yayıldı. Harizmşahlar dine ve bilginlere önem verip bilimi teşvik ettiler¹⁰. Mu'tezile'ye mensup Ebu'l-Kâsım Mahmut Zemahşerî (1074-1143), Mukaddimetu'l-Edeb adlı tanınmış sözlüğü, Farsçadan başka Harizm Türkçesine de çevirmiştir. Divan-ı Lügat-ı Türk ve Mukaddime-

⁸ Bak. Ord. Prof. Fuat Köprülü, Türk Edebiyat Tarihi, s.84-85.

⁹ Bak. Fuat Köprülü, Türk Edebiyat Tarihi, sh.193-195.

¹⁰ Bak. F. Köprülü, anılan eser, s.119.

tu'l-Edeb'in tercümesi, Türkçenin tarihteki gücü ve zenginliği açısından önemlidir¹¹.

Türkler bir yandan İslâmlaşırken, bir yandan da Batı'ya doğru göç etmişlerdir. Özellikle Alpaslan'ın 1071'de Malazgird'de Bizanslıları yenmesi, Türklere, Marmara sahillerine kadar yayılma imkânı vermiştir. Türkler, Anadolu'da Bizans yönetiminde, derebeylerin baskısından bıkmış topraksız aileleri memnun etmesini bildiler. İslâm'ın fetih hukukuna dayanarak aldıkları araziye devletin malı saydılar. Çiftçilere işleyebilecekleri kadar toprağın tasarruf hakkını, babadan oğula geçebilecek bir biçimde verdiler. Göçebeleri yerleştirdiler. Sosyal düzeni daha iyi duruma getirdiler. Aynı zamanda daha iyi ziraat ürünü alınmasını sağladılar¹².

Selçuklu sultanları zaman zaman Anadolu'ya Orta Asya'dan gelen Türk aşiretlerini ustaca yerleştirdiler. Onlara hem maddî imkânlar sağladılar, hem de Allah için fetih ruhu aşıladılar. Onüçüncü yüzyılda Moğol istilasından kaçan Türkler de, akın akın Batıya göç ettiler. Moğollar okumuş kimseleri, usta ve sanatkârları daha çok sıkıştırıyorlardı. Bu nedenle Anadolu'ya kaçan aydın kişiler, Türk kültürünün ve İslâm inancının yayılmasında etkili oldular.

TÜRKLERİN İSLÂM ÂLEMİNE ETKİLERİ

İslâmiyet, Hz. Muhammed zamanında hızla yayılmış ve fikrî çekişmeler söz konusu olmamıştır. Hatta ilk dört halife devrinde ne mistik tarikatlar, ne de dinî fırkalar mevcut değildi. Hz. Osman zamanından sonra, siyasî çekişmelerin ciddî bir hal aldığı görülmektedir. Zamanla İslâm âleminde bir çok fırkalar oluşmuştur. Bu fırkalar, ya da mezhepler zahiren dinî konular yüzünden türemiş görünmekle beraber, temelde siyasî havaya dönüşmüştür. Böylece ayrılıkların ve ihtilâfların arası kesilmemiştir. Tarikatlar ise, çeşitli sosyolojik nedenlerle Hz. Muhammed'den 150-200 yıl sonra oluşmağa başlamıştır. İslâmiyet'in kutsal kitabı Kurân-ı Kerim, bütün müslümanlarca kabul edilmekle birlikte değişik yorumların ardı kesilmemiştir. Savaşlar, seyahatlar, ticarî faaliyetler, hastalıklar, değişik kültür farklılıkları, başka başka yorumların ortaya konmasının nedeni olmuştur. Bazı yorumlar çok katı, bazıları ise daha yumuşak olmuştur. Ancak Kur'ân'ın vahiy ürünü olduğunda ve Hz. Muhammed'in peygamberliğinin

¹¹ Bak. F. Köprülü, anılan eser. s.201-203.

¹² Bak. Osman Turan, anılan eser, s.255.

de ihtilâf olmamıştır. Çağın değişmesiyle müslüman toplumların yeni şartlarla ve olaylarla karşılaşması, yeni yorumları doğurmuştur.

Kuşkusuz İslâmiyet'in yayılmasında, sevilmesinde ve savunulmasında Türklerin büyük emeği geçmiştir. Türklerin bu başarılarında vicdanlara saygılı olmalarının da etkisi büyüktür. Esasen İslâmiyet'te vicdanlara baskı yoktur. Vicdanlara saygılı olmak Kur'ân'ın buyruğudur. Kur'ân'da şu âyetler vardır: "Dinde zorlama yoktur"¹³. "Sen ancak bir hatırlatıcısın. Onlar üzerine baskı yapıcı değilsin"¹⁴. "Eğer Rabbin dilese idi yeryüzündeki kimselerin hepsi topyekün iman ederdi. Böyle iken sen, hepsi mü'min olsunlar diye insanları zorlayıp duracak mısın¹⁵?" Allah dileseydi herkese iman yolunu bulacak herşeyi verirdi."¹⁶ İşte İslâm'ın bu hükümleri kadar, kendi törelerinin de etkisinde kalan Türkler, fethettikleri ülkelerde insanların inançlarına baskı yolunu tutmadılar. Aksine onlarla barış içinde yanyana yaşamayı tercih ettiler. Anadolu'da Süryanî, Ermeni ve Rumlar, Bizanslılardan çok Selçuklulardan memnun kaldılar. Bizans idaresinde ezilen köylüler, Selçuklu egemenliğine girdiler¹⁷. II. Kılıçaslan bir yandan Malatya, Süryanî patriği Mihael'e mektup yazarak Bizans'a karşı zaferlerinde duasının katkısı olduğunu bildirdi. Teşekkürlerini yazdı. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, evlendiği Gürcü prensesinin Konya sarayına Papaz ve kutsal eşya ile gelmesini hoşgörüle karşıladı¹⁸.

Osmanlılar döneminde, uzun süre aynı hoşgörünün devam ettiğini görüyoruz. Murat I.'in Bizanslılara ve Rumlara karşı iyi muamelesi, Bizans kilisesinin sevgisini çekiyordu. Patrik, 1385'te Papa VI. Urban'e yazdığı mektupda Sultan Murad'ın kiliseye tam bir özgürlük tanıdığını bildirmişti¹⁹.

Türklerin vicdanlara saygılı davranışları, Bizans sınırlarında hristiyanlarla müslümanların barış içinde yaşamalarını sağladığı gibi, yeni fetihleri de kolaylaştırıyordu.

¹³ Bakara Suresi, âyet: 256.

¹⁴ Gâşiye Suresi, âyesi: 21-22.

¹⁵ Yunus Suresi, âyet: 99.

¹⁶ Bak. En'âm Suresi, âyet: 35.

¹⁷ Bak. Osman Turan, anılan eser, s.256.

¹⁸ Bak. Osman Turan, anılan eser, s.257.

¹⁹ Bak. Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri, Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, s.30-31, İstanbul 1977.

Türkler Anadolu'ya gelenekleri ve görenekleriyle geldiler. Devlet yönetiminde törelere dayalı hukukun önemli yeri olmuştur. Devlet, nazarı olarak olmasa bile, uygulamada halkın çıkarını ve yönetimin güçlü kalmasını planlamıştır²⁰.

Türklerin düşünürler kanaliyle İslâmiyet'e etkileri oldukça dikkati çekici olmuştur. İslâm egemenliğinin eski kültürlerin yaşadığı önemli merkezlere yayılması, yeni görüşlerin doğmasını hızlandırdı. İskenderiyye, Antakya, Harran, Urfa, Cundişapur kültür açısından tarihte yeri olan merkezlerdendir. Antakya'da, Harran'da, İskenderiye'de eski Yunan kültürü, üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda etkisini sürdürmüştür. MS. 363 yılında kurulan Ruha (Urfa) okulunda hem Yunan ve hem İran kültürü sözkonusuydu. 6. yüzyılda faaliyet gösteren Cundişapur okulunda ise, Fars kültürü egemendi. Ayrıca bu okulda, Hint kültürü de biliniyordu. M.Ö. 4000-5000 yıllarında uzanan ve Mezopotamya'da yaygın olan Sümer medeniyeti topraklarıyla, yine bir o kadar eski olan Mısır medeniyeti alanları da, Müslümanların egemenliği altına girmiştir.

Müslümanlar, egemenlik alanları genişledikçe yeni kültürlerle karşılaşıyorlardı. Esasen savaşlar kadar ticaret ve seyahat da kültür alışverişini hızlandırıyorlardı. Ayrıca aydın bir hükümdar olan Abbasî Halifesi Me'mun, 9. yüzyıl başlarında Beytu'l-Hikme'yi (Bilgelik Evi) kurarak bir çok bilgini topladı. Eski Yunan ve İran Kültürleriyle ilgili bir çok eserin arapçaya çevirisini sağladı. Bu çeviriler Yunancadan Süryancadan ve bazan da Farsçadan yapıldı. Müslümanlar tıpta, astronomide, matematikte, fizikte ve felsefede büyük bir atılım yaptılar. Âdetâ bir İslâm rönesansı gelişti. Başta Me'mûn olmak üzere birçok düşünür, akla ve deneye önem verdi. Hatta Abbasî devleti, akılcı bir okul olan Mu'tezile'nin görüşlerini resmen kabul etti. İslâmî olan her şey akla uydurulmağa çalışıldı. Fikir tartışmaları ve müspet bilim gelişti. Bu akılcı yorumlar Halife Mu'tasım zamanında da devam etti. Ne var ki Mu'tezile mensupları, ameli imana dahil edip görüşlerini kabul ettirmek için zora başvurmaya başladılar. Bu baskıya toplum dayanamaz oldu. Neticede bu durum otuz yıl kadar sürdükten sonra, daha yumuşak bir görüş olan sünnet yoluna dönüldü.

Bu yumuşak sünnet yoluna dönüşte, iki büyük kelâmcının etkisi oldu. Bunlardan birisi Eş'arî, ötekisi Matüridî'dir. Matüridî aslen Türk olup Semerkand'ın Matürid mahallesindedir. Kelâm ve İslâm felsefesiyle ilgili

²⁰ Bak. Fuat Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s.58, Ankara 1984.

bir çok değerli eser yazan Maturidî, 944 yılında hayata gözlerini yumdu. Maturidî, imanın dil ile söylemek ve kalple doğrulamak olduğu söyleyerek İslâmiyet'in inanç sorunlarını açıkladı. Görüşlerinde akıl ile nakli kaynaştırmağa çalıştı. Fikirleri Ortaasya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir kesimde benimsendi. Onun inanç sistemi bugün de Türkler arasında oldukça etkindir²¹.

Ancak, Mu'tezile'nin görüşlerinin zaman zaman yeniden etkinlik kazandığı da olmuştur. Buveyhiler zamanında vezir Sâhib b. Akkad ve Tuğrul Bey devrinde vezir Amîdu'l-Mülk al-Kundurî itizalî görüşleri teşvik etmiştir. Sonuçta Selçuklulardan Alpaslan'ın veziri Nizâmü'l-Mülk, sünnet yolunu yeniden gündeme getirmiştir. Böylece Maturidî'nin ve Eşarî'nin görüşleri güçlenerek devam etmiştir²².

Büyük Türk bilgini al-Birunî'nin de İslâm âlemine kültür açısından etkisi tanınmıştır. Birunî, Harizm'in başkenti Kâs'da bugünkü Şahabbas Velî yakınlarında M. 973'de doğmuş ve yaklaşık 1051 yılında ölmüştür. Ana dilinin, Türkçenin değişik bir lehçesi olduğu kaydedilmektedir. Felsefeyle de meşgul olmakla birlikte çalışmalarının ağırlığı müsbet bilimler üzerinedir.

Birunî, bilimsel yöntemle çalışmayı seven bir bilgindi. Her türlü mezhep kaygısının üstündeydi. İslâm dinine bağlıydı. ancak hurafenin ve taasubun karşısındaydı²³. Akli esas alır, gözlem ve deney yapmayı severdi. Büyücülüğe karşı çıkardı. Astrolojiye pek güvenmezdi. Fal, üfürük, uğursuzluk, yıldız bakma usûlleriyle gelecekte haber vermeyi doğru bulmazdı²⁴.

Birunî araştırmalarında objektif kalmıştır. Astronomide gözlemler yapmış ve güneş parametrelerini ölçmüştür²⁵. Astronomide, bu bilimin kuru-

²¹ İ. Agâh Çubukçu, İslâm Düşünürleri, s.116-118, Ankara 1977.

²² Ebû Bekr Ahmed el-Bağdadî, Tarihu Bağdad, c.IV., s.37-38, Mısır 1931; Zuhdî Cârullah, Mu'tezile, s.213, al-Kahire 1947; İbn al-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, c.VIII, s.96-97, al-Kahire.

²³ Zeki Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, c.II., s.655, Birunî Maddesi, İstanbul 1961; Günay Tümer, Birunî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini. s.15. Ankara 1975; Aydın Sayılı, Doğununun 1000. Yılında Birunî, Biruniye Armağan içinde, s.5-6, Ankara 1974.

²⁴ Bak. Z. V. Togan, al-Birunî'nin Hikâyât Tarih Ahl il-Hind fi İstihrac al-Umr Nâm Risalesi, İstanbul 1954.

²⁵ Bak. Prof. Sevim Tekeli Birunî'nin Güneş Parametrelerinin Hesabı, Belleten, c. XXXII, sayı: 105, Ocak 1963, Ankara 1967.

cusu Ptoleme'yi eleştirecek kadar ve onun yanlışlarını bulacak kadar derin bilgindi. Matematiğe önem verirdi. Fizik alanında deneyler yapar, sonuç çıkarırdı.

Dünyanın yuvarlaklığı ve döndüğü üzerinde durduğu bilinmektedir. Yerçekiminin tesbitini yapmıştır. Güneşin yerden uzaklığı, sabit ve gezegen yıldızların durumları ve ayın hareketi hakkında da gözlemler yapmıştır. Özellikle fizikî coğrafyanın gelişmesinde etkili olmuştur. Şehirler arasındaki uzaklıkları ölçmüş, enlem, boylam ve dünyanın çevresi üzerinde çalışmalar yapmıştır. Henüz yirmi yaşındayken, yarıçapı 10 arşın olan bir küre yaparak ülkelerin yerlerini işaretlemiştir.

Tıp biliminde deneyleri vardır. Hükümdar Mes'ud'un gözünü o tedavi etmişti. Eczacılıkta ünü büyüktür. İlaçların yararı kadar yan etkileri üzerinde de durmuştur.

Işığın hızının sesten çok olduğunu saptamış, 29 maddenin özgül ağırlığını ölçmüştür. Bu ölçüler, bugünün bilgisinin vardığı sonuçlara yakındır²⁶.

Birunî, araştırmalarında özgür ve yansız davranarak, iyi bir örnek olduğu gibi, akli esas alarak da müspet bilime ağırlık vermiştir. İman ile aklın sınırını tespit etmeğe çalışmıştır. Bilim tarihçisi Sarton, onu, dünyanın yetiştirdiği çok önemli bilim adamlarından biri saymıştır. Birunî'nin eserleri kültür açısından İslâm âlemine ışık tutmuştur. Onun başarısında, türk toplum hayatının bağnazlıktan uzak yapısının önemli etkisi vardır.

İslâm âlemine etki yapan bir başka Türk düşünürü de Farabîdir. Farabî Maveraünnehir'in Fârâb ilinin Vesic köyünde M. 870 yılında doğmuş, çeşitli bilim dallarında eğitim görmüş ve felsefede derinleşmiş bir Türk bilginidir. Onun Felsefede, Aristo'dan sonra gelen büyük bir İslâm düşünürü olduğu, Doğu'da ve Batı'da kabul edilmiştir. Bu nedenle kendisine "İkinci Öğretmen" ünvanı verilmiştir. Farabî'nin tıp, matematik, musiki ve felsefe gibi bilim dallarıyla uğraştığı bilinmektedir. Onun Kitab al-Musikî ve İhsâu'l-Ulûm gibi eserleri, Ortaçağ'da latinceye çevrilmiştir. Farabî'nin Ortaçağ hristiyan düşünürlerinden Saint Thomas'yı etkilediği bilinmektedir.

Farabî, İslâm felsefesine akılcı bir yorum getirmeğe çalışmıştır. Dinle felsefeyi uzlaştırmak istemiştir. Peygamber'in, gerçekleri vahiy yoluyla, filozofların ise, akıl yolu ile kazandığını ifade etmiştir.

²⁶ W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, s. 178-179, Ankara 1963.

Erdemli bir şehri, peygamberin, filozofun, ya da bilge bir önderin yöneteceğini, bunların hepsinin amacının erdem olduğunu, ancak peygamberin Tanrı tarafından görevlendirildiğini kaydetmiştir²⁷.

Farabî, varlığın Tanrı'nın düşünmesinden meydana geldiğini, temiz ruhların mutluluğa ereceğini ve İslâm'da amacın ahlâkî ilkelerin gerçekleştirilmesi olduğunu belirtmiştir. Âlemin zaman açısından öncesizliğine varan görüşlerinden ötürü, Gazzalî'nin eleştirilerine uğramıştır. Onun görüşleri, Endülüs'de İbn Rüşd tarafından Tehâfutu't-Tehâfüt'da tartışma konusu yapılmıştır.

Ortaçağda Batı âleminde iyi tanınıyordu. Farabî ve İbn Sina karşısında Gazzalî'nin takındığı tenkitçi tutum, Fatih Sultan Mehmed döneminde Hocazâde tarafından yeniden değerlendirilmiştir.

Uyuşukluğa ve hurafeye karşı olan Farabî, felsefî açıdan İslâm âlemini etkilemiş ve akılcı yorumlarıyla dikkati çekmiştir. M. 950 yılında ölen Farabî, doğulu ve batılı bir çok bilim adamının dikkatini halâ çekmektedir²⁸.

Türk düşüncesinin İslâm âlemine etkisi açısından M. 1037 de ölen İbn Sina'nın da adını kaydetmek gerekir. Devrin bilim dili olduğu için, o da eserlerini Farabî gibi Arapça yazmıştır. Ancak Türk gelenekleri ve eğitiminin etkisiyle İslâm felsefesine Araplardan farklı yorum getirmiştir. İslâm'da en önemli felsefî ekol sayılan Meşşâîliğin, Farabî gibi temsilcisi olmuştur. Varlık felsefesi ve ruhun varlığı hakkında yaratıcı görüşler sergilemiştir. Onun Kitâbu's-Şifâ'sı, Kitâbu'n-Necât'ı ve Kitâbu'n-Nefs'i Ortaçağda latinceye çevrilmiştir. Dinle felsefeyi uzlaştırmaya çalıştığı için İbn Sina'yı eleştirenler olmuştur. İbn Sina bununla birlikte, İslâm âlemini eserleriyle etkilemiştir. Aynı zamanda deneyci bir doktor olan İbn Sina'nın al-Kânûn fi't-Tıbb adlı eseri, Batı üniversitelerinde 17. yüzyıla kadar başvuru kaynağı kitaplardan sayılmıştır. Aklın kavramlar yapmakta ve sonuç çıkarmakta gücüne dikkati çeken İbn Sina, bazan mistik felsefeyle ilgili çözümler de yapmıştır.

İbni Sina'nın Batı'da Saint Thomas ve Albertus Magnus'u etkilediği bilinmektedir. Büyük düşünür Mevlâna da, İbn Sina'nın eserlerinden yararlanmıştı.

²⁷ Bak. Farabî, al Medinet al-Fâdıla, s.71, Beyrut: Farabî, Fusûl Arâ Ehl al-Medine, s.64-71, al-Kâhire 1961.

²⁸ Bak. E. Agâh Çubukçu, Türk Filozofu Farabî ve Düşüncesi, Belleten XLIX, sayı: 194, s.274-286, Ankara 1985.

SELÇUKLULAR ZAMANINDA ANADOLU'DA TÜRKLERİN DİNİ HAYATI

Anadolu'da gerek 1071'de Bizanslıların yenilgisinin, gerek 13. yüzyıl-da Moğol akınları sonucu olarak Türk kültürü iyice yaygınlaşmıştır. Orta-asya'dan ve İran taraflarından kitle halinde gelip Anadolu'ya yerleşen Türk boyları, kültürlerini de taşımışlardır. Onikinci yüzyılda çeşitli mez- hep akımlarının hızlanmasına karşın Selçuklu hükümdarlar, dinî açıdan bağnaz davranmamışlardır. Ancak devlet aleyhine gizli ve açık propaganda yapan Batınîlerle sıcak mücadeleler olmuştur. Öteki dinî topluluklar ara- sındaki mücadelelerde ise, çoğu kez yatıştırıcı davranılmıştır. Bununla bir- likte şiiilerle sünniler arasında, ayrıca sünni ekoller arasında rekabet ve mücadeleler eksik olmamıştır²⁹.

Anadolu'ya gelen Türkler toplulukları genelde Ahmed Yesevî ekolünün etkisini taşımışlardır. Eski geleneklerine bağlı olan bu topluluk- lar, Bizanslılar karşısında daima yiğitçe davranmışlar ve kendi kültür alan- larını genişletmişlerdir. Mistik duygularla dolu olarak dinî törenlerde ço- şan, dönen (semâ yapan), müzik eşliğinde ilahî söyleyen Baba'lar ya da Ata'lar tarafından yönlendirilen bu insanlar, dinî açıdan taassuptan yana değillerdi. Başka inançtaki insanlarla, yanyana barış içinde yaşamasını ba- şarmışlardır. Özellikle şehirlerde Müslüman ve Hristiyan halk uyum için- de yaşamışlardır. Bunun sonucu olarak Türk Fütûhatı gayri müslimleri ürkütmemiştir. Artan Türk göçleri sonucu, hem islâmlaşma artmış ve hem de Türk kültürü Anadolu'da egemen olmuştur³⁰.

Türkler medrese, kervansaray, hastahaneler, camiler ve hamamlar yaptırarak mimarî alanda da zengin kültür eserleri yaratmışlardır. Süsleme san'atında bağnaz davranmamışlar, kabartma heykeller, kuş, bitki ve hatta insan resimleri yapmışlardır. Böylece dar yorumlara iltifat etmeyerek bina- ları süsleme sanatına önem vermişlerdir³¹. Hükümdarlar, bilim ve sanata önem vererek egemenliklerinin önemini damgalamışlardır. Selçukluların tıp, astronomi ve matematiğe önem vermeleri, hastaneler ve gözlemevleri açtırmaları, sanatta yaratıcılığı hoşgörülle karşılamaları Türklerin medenî zihniyetinin de ifadesidir. Esasen İslâm dini hem ilme, hem de sanata

²⁹ Bak. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, s.223-245, Anka- ra 1965.

³⁰ Bak. Osman Turan, anılan eser, s.254-260.

³¹ Bak. Osman Turan, aynı eser, s.289-294.

önem vermiştir. Kur'ân'da bilenlerle bilmeyenler bir tutulmamıştır. Hz. Muhammed de "Allah, sanat ve çalışmasında hünerli olanı sever", "Allah güzeldir, güzeli sever", hadislerini söylemiştir. Bazı fanatik görüşlerin varlığına rağmen müziğe önem veren Selçuklular, bu alanda da Türk töresinin yaşamasını, müziğin dinî törenlerde yerini almasını ve Türk müzik kültürünün yayılmasını sağlamışlardır³².

13. yüzyılda Türk kültürü açısından önemli olan bir konu da, Ahîlik'tir. Ahîlik, Türk konukseverliğini, yiğitliğini ve yardımlaşma töresini canlı tutabilmiş bir örgüttür. Ahî sözcüğü eli açık, konuksever ve yiğit anlamlarına gelmektedir. Ahîlik, Abbasilerden Nâsır Lidinillâh'ın Ebû Hafs Ömer es-Sühreverdi'ye emir vererek esaslarını çizdiği Fütüvvetçiliğin gelişmesiyle, Anadolu'da yerleşmiştir. Fütüvvetçilik siyâsî düzeni ve güveni sağlamak için kurulmuştur. Ahîlik ise Türk inanç ve törelerinin damgasını taşımaktadır. Âdetâ bir dayanışma ve eğitim örgütüdür. Ayrıca ticaret ve meslek alanında yardımlaşma açısından önemlidir. Deri ustası olan Ahî Evran tarafından kurulan bu örgüt, Anadolu'ya göç ederek gelen Türk topluluklarına yardım etmiştir. Onlara yurt ve iş vermiştir. Meslek açısından Türklerin dayanışmasını sağlamıştır. Akşamları bir araya gelen meslek mensupları dinî, ahlâkî ve terbiyevî sohbetler yaparak toplumsal yaşantıyı canlı tutmuşlardır. Moğollardan kaçarak Anadolu'ya gelen usta ve kalfalar, Anadolu'nun toplumsal yapısını etkilediler. Ahîlik örgütü sayesinde Türklerin göçebelikten yerleşik hayata geçmeleri kolaylaştı. Sanat ve ticarete Türklerin etkinliği arttı. Ayrıca Türkler, üstün yetenekleriyle şehir ekonomisinde söz sahibi oldular. Örgütün eğitim çalışmaları Türk inancının nesilden nesile devamını sağladı. Usta, kalfa ve çırak münasebeti düzenli bir hal aldı. Sohbetlerde Türk kahramanlığı, kıssa ve hikayelerle canlı olarak anlatıldı. Canlı tutulan ve nakledilen atasözleri, şiirler ve fıkralar ailede huzura ve toplumsal kaynaşmaya yardımcı oldu. Bu örgütün çabalarıyla ahlâkî değerler meslek ve san'at hayatında etkili oldu³³.

Selçuklular döneminde Anadolu'daki dinî hayatı sergilemek için bazı Türk düşünürlerinin görüşlerine değinmek gerekir. 13. yüzyılda özellikle Mevlânâ, Yunus Emre ve Hacı Bektâş Veli'nin Türk toplumunu önemli derecede etkilediğine tanık olmaktadır.

³² Bak. Aynı eser, s.294-301.

³³ Bak. Fuat Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, s.89-93, Ankara 1984; Neşet Çağatay, Fütüvvetçilikle Ahîliğin Ayrntıları, Belleten, CXL, sayı: 59, s.423-438, Ankara 1976.

1273'te ölen Mevlânâ sanat gücünü Konya'ya yerleştikten sonra göstermiştir. Özellikle Divan'ı ve Mesnevî'siyle yaşadığı çevreyi ve sonraki dönemleri etkilemiştir.

Mevlânâ, insanın sevgiye değer en üstün varlık olduğunu açıklamıştır. Felsefesinde varlıkta birlik görüşü egemendir. İnsanın bilinçli varlık olmasından hareket ederek, hayatı iyi değerlendirebileceğine ve ahlâkî değerlere dikkati çekmiştir. Çağında vicdanlara baskı yapılmasını hoş görmemiş, dayanışmayı ve uyumu sağlık vermiştir. Onun görüşlerini, oğlu Sultan Velled, belli esaslarda toplamıştır. Mevlânâ, Türkçe bilmekle birlikte devrinin modasına uyarak şiirlerini Farsça yazmıştır. Bununla birlikte Türk geleneklerinin etkisiyle İslâmiyet'i çoşkulu bir biçimde anlatmış, sanata değer vermiş, felsefe yapmış ve hoşgörülü bir din anlayışını sergilemiştir. Mevlânâ resim yapılmasını hoş karşıladığı gibi, müzik ve semayı da hoşgörülle karşılamıştır. Orta Asya müslümanlığında dinî törenlerde müzik eşliğinde raksetme, Ahmed Yesevî'den beri görüldüğü gibi devam etmiştir. Ahmet Yesevî, manevî yönelişlerde sema ve raksın önemini ifadeye çalışmıştır. Birçok dörtlüğünde bunu görmek mümkündür. Sözelimi "Hakkı bulup raks ve sema kıldı dostlar" demiştir³⁴. Mevlânâ Tanrı sevgisini işlerken de Ahmet Yesevî geleneğinin ve Türk dinî yorumlarını etkisini yansıtmıştır.

1320 yılında ölen Yunus Emre ise, şiirlerini Türkçe yazmıştır. Esasen 1277'de Karamanoğlu Mehmet Bey'in çabalarıyla Türkçe resmî dil niteliğini kazanmıştır. Zaten Türkler Orta Asya'dan beri fıkralarını, kıssalarını, atasözlerini ve türkülerini Türkçe olarak devam ettirmişlerdir.

Yunus Emre'yle dinî kavramlar da lirik bir biçimde Türkçe ifade edilmiştir. Yunus Emre'nin şiirleri 13. yüzyıl inancının en güzel ifadelerindedir. Bu ifadeler her türlü bağnazlıktan uzaktır. Çeşitli din ve mezhep farklılıklarını yatıştırıcıdır. Türkçe kulaktan kulağa yayılan bu şiirlerde, vicdan özgürlüğünün güzel örnekleri de sergilenmiştir. Türklerin vicdan hürriyetine saygıları ve dine yumuşak bakışları, İslâmiyet'in sevilmesini ve daha çok yayılmasını da kolaylaştırmıştır.

Yunus Emre, özveriyi, uyumu, barışı ve doğruluğu savunmuştur. Tanrı'yı ve insanları sevmeyi salık vermiştir. İslâmî kavramları Türk şiir sanatında kullanarak kendinden sonra gelen birçok halk şairini etkilemiş-

³⁴ Bak. Ahmet Yesevî, Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler, s.185, haz. Kemal ERASLAN, 1000 Temel Eser Dizisi, Ankara 1983.

tir. Güzel Türk dilinin sevilmesi ve sanatta ustaca kullanılması açısından da Yunus'un önemi vardır.

Yunus'un felsefesi, insanın değerine, ölüm olgusunun düşünülmesine, evrensel özgürlüğün özüne, erdemın insan hayatındaki önemine dikkati çekmiştir³⁵.

Kuşkusuz 13. yüzyıldaki Türk dinî hayatı açısından Hacı Bektaş Velî de önemli bir düşünürdür. Onun görüşleri yıllar boyu değişerek ve gelişerek Bektaşilik haline gelmiştir. Bu ekolde, Babâilik, Hurufilik, Ahîlik, Kalendarîlik, Haydarîlik, Abdallık ve bazı sünî tarikatların etkisi vardır. Ekol, Hacı Bektaş Velî'den sonra 14. ve 15. yüzyılda gelişip yayılmıştır.

Hacı Bektaş Velî, zamanındaki gayri müslimlere İslâmiyet'i kabul ettirmek için, insancıl davrandı. İnsan sevgisini temel ilke olarak kabul etti. Türk diline canlılık verdi. Türkçe dua yapılmasını sağladı. Güçlü bir ah-lâk sistemi kurdu. Namus ve şerefın önemini vurguladı. Tanrı ve vatan uğruna şehit olmanın yüksek değerini belirtti. Ehl-i Beyt sevgisini aştı. Irk ayrımlına karşı oldu. Bu nedenle de Bektaşilik Avrupa'ya kadar yayıldı. Bugün Arnavutluk ve Balkanların bir çok yöresinde Bektaşiler bulunmaktadır.

Hacı Bektaş Velî, Tanrı'yı korkulacak bir varlık olarak değil, sevicek bir varlık olarak niteledi. Arapların etkisinde kalan medresenin katı anlayış yerine yumuşak bir İslâm anlayışını benimsedi. Eski Türk törelerine uygun olarak, aile hayatına önem vererek, ibadet toplantılarına kadınların katılmasında bir sakınca görmedi. Bugün Orta Asya Türk törelerine uygun olarak dinî törenlerde müzik, sema ve nefes okuma âdeti devam etmektedir. Bektaşilik, geleneğe uygun olarak dinî toplantıları terbiye kurallarını gözeterek yürütürler. Toplantılarda topluma saygı ve sevgi aşılacak, iyilik yapmak ve haksızlığı önlemek telkin edilir. Toplantıya katılanlar, dinî önder önünde herkesle helallaşmak zorundadır. Aksi takdirde toplantıda kalamaz. Zamanla bu ekole de hurafeler girdi.

Bektaşilik Mahmud II. tarafından 1826'da yasaklanmış, daha sonra padişah Abdulaziz tarafından serbest bırakılmıştır. Cumhuriyet döneminde, kurulduğu yüzyıldaki amacından sapan tarikatların ülke için yararlı

³⁵ Bak. İ. Agâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, s.143, Yunus Emre'nin Felsefesi, Ankara 1986; F. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s.155-300, Ankara 1966.

olmayacağı görülmüş ve bütün tarikatlar yasaklanmıştır. Bu arada Bektaşî tekkelerinin de resmî olarak faaliyeti sona ermiştir. Bektaşîlik kültür tarihimizde Türk sanatının, Türk düşüncesinin ve Türk hoşgörüsünün gelişmesi açısından önemlidir.

Bu, Türklerin Anadolu'da ticaretle, şehircilikte ve meslek hayatında örgütlenmesinde Ahiliğe destek olmuştur. Ayrıca çalışmayı, alçak gönüllülüğü ve yaşama sevincini vurgulama bakımından Bektaşîlik etkili olmuştur. Bektaşîliğin zamanla işlevini yerine getiremez hale gelmesinde bilgisizliğin ve karışan hurafelerin etkisi olmuştur³⁶.

Medrese ve tekke rekabetinde, Selçuklular döneminde genel olarak hoşgörü egemendir. Medrese akli, tekke ise sezgiyi temsil etmiştir.

İSLÂMDA AKLIN ÖNEMİ

Hz. Muhammed, bir çok hadisinde aklın önemini ifade etmiştir. Bu gibi hadislerinden şu örnekler, ne kadar dikkati çekicidir: "İnsanın dini aklıdır. Akli olmayanın dini de olmaz", "Her şeyin bir temeli vardır. Müminin temeli de aklıdır", "Bir saatlik düşünce bir gecelik ibadetten daha hayırlıdır."³⁷, "İnsanlar Âhiret'te akılları derecesinde mevki alırlar."

Hz. Muhammed, ayrıca içtihat üzerinde çok durmuştur. Yemen'e vali olarak giden Muaz b. Cebel'in gereğinde akıyla hüküm vermesine müsaade etmiştir. Aynı biçimde ihtilaflı bir sorunda, Ukbe b. Amir'in akıyla hüküm vermesine izin verdiği gibi, "İçtihad yap, doğru sonuca varırsan on, yanılırsan bir sevap var" buyurmuştur. Böylece Kur'an ve Sünnet'te, hakkında delil bulunmayan sorunların akıl ile sonuca bağlanmasını uygun görmüştür. Kendisi hayattayken Hubab b. Munzir'in, Amr b. As'ın ve Hz. Ali'nin içtihatlar yaptığını kaynaklar açıklamaktadır³⁸.

Yüce Allah, Kuran'ı olayların akışına göre, yirmi üç yılda indirmiştir. Hatta bazı âyetleri daha hayırlısını vermek üzere neshetmiş, yani yürürlükten kaldırmıştır. Nitekim Bakara Suresi'nin 106. âyetinde yürürlükten kaldırılan uygulamalar hakkında şöyle buyrulmuştur". Biz da-

³⁶ Bak. İbrahim Ağâh Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, s.115, Hacı Bektaş Velî, Ankara 1986.

³⁷ Bak. İ. Ağâh Çubukçu, İslâm'da Ahlâk ve Manevî Vazifeler, s.28, Ankara.

³⁸ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, II, s.271, Ankara 1986; Hayrettin Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.37-39, Ankara 1975.

ha iyisini veya benzerini getirmediğe, bir ayeti(n hükmünü) kaldırmaz veya ertelemeyiz. Allah'ın her şeye gücü yeter olduğunu bilmedin mi?"

Böylece Yüce Allah son din İslâmiyetin, toplumların gelişmesine uymasının imkânlarını bildirmiştir. İslâmiyetin akla ve bilime önem vermesi, hüküm çıkarmasını bilenlerin işini kolaylaştırmış ve İslâm medeniyetinin yayılarak gelişmesini sağlamıştır. Yüce Allah Ra'd Suresi'nin 40. âyetinde "Her devrin kitabı (hükmü) başkadır" buyurmuştur. Bu âyet Tevrat ve İncil'in neshedilmesi kadar, çağa göre içtihat yapma imkanını da hatırlatıyor. nitekim Hz. Muhammed "Her devrin adamı, her devrin sözü vardır." demiştir, "İnsanlar babalarından çok zamanlarına benzerler" hadisi de, anlamlıdır³⁹.

İlk müslümanlar, bütün bu buyrukları iyi değerlendirdiklerinden yerine göre akli kullanmışlar ve içtihat yapmışlardır. Özellikle devletin yönetimiyle ilgili olarak Hz. Ömer'in yaptığı bazı içtihatlar dikkati çekicidir. Hz. Ömer yeni müslüman olmuşların kalplerini kazanmak için, devlet bütçesinden onlara yardım etme usulünü Kurân'ın buyruğuna rağmen kaldırdı. Hakkında âyet olmasına karşın, taşınmaz ganimetlerin 4/5 ünü savaşçılara dağıtmadı. Oysaki Hz. Muhammed, Beni Kureyza ve Hayber topraklarını dağıtmıştı.

Hz. Ömer, bir kuralı daha değiştirdi. Hadise göre savaşta mücahit, (savaşçı) öldürdüğü kimsenin üzerinden çıkan para ve eşyayı alırdı. Uygulama böyleydi. Hz. Ömer bunu değiştirerek bu tür ganimetlerin 1/5 ini devlet bütçesine ayırdı. Halkın yararı ve devletin devamlılığı için eski hükümleri değiştirdi.

İslâmiyete göre hırsızlık edenin eli kesilir, iftira edene had uygulanırdı, yani sopa vurulurdu. Hz. Ömer savaş sırasında bu usulleri de uygulamadı.

Daha sonraki dönemlerde de içtihatlar olmuştur. Emevîler döneminin başlangıcında İslâmî hükümlerin aksine olarak bir müslümanın mümin olmayan ebeveyninden miras alması uygun görülür.

Ebû Hanîfe, Mâlik b. Enes, Şafî ve Ahmet b. Hanbel de önemli müçtehitlerdendir. Özellikle Ebu Hanîfe'nin akıl ve rey taraftarı olduğu bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin yetiştirdiği büyük hukukçu İmam Muham-

³⁹ Bak. Necip Bilge, Laiklik, Belleten, c.XLII, sayı: 168; Atatürk İlkeleri ve İnkılab Tarihi, s.271-272.

med, gelenekle yerleşen törenin, Kurân'ın hükmü gibi olacağını belirttiği bilinmektedir.

Görüldüğü gibi İslâmiyet akla önem vermiştir. Özellikle yönetim ilişkilerinde aklın önemi büyüktür. Tanınmış Muvatta adlı eserin yazarı Mâlik b. Enes, her ülkeye göre değişik hukuk kurallarının olacağını belirtmiştir⁴⁰.

Nitekim uygulamada da değişik İslam ülkelerinde farklı yönetimler iş başında olmuştur. İslâm'da halifelik sorunu ise, değişik biçimlerde yorumlanmış ve savaşlara neden olmuştur.

İSLÂMİYET VE HALİFELİK

Türk kültürü unsurları içinde İslâmiyeti değerlendirmek için, halifelik sorununa değinmek gerekir. Her şeyden önce belirteyim ki halifelik, dinin temel ilkesi değildir. Hz. Muhammed "halifelik benden sonra otuz yıldır. Ondan sonra ısırcı sultanlık olur" demiştir. Ayrıca halifelik sorunu yüzünden İslâm'da halifeliğin başlangıçtan beri kırılganlıklar olmuştur. Hz. Osman'den sonra sıcak savaşların olduğuna da tanık olmaktadır. Cemel savaşında binlerce Sahâbe ölmüş, Hz. Muhammed'in eşi Hz. Aişe ile, damadı Hz. Ali karşı karşıya gelmiştir. Ali ile Muaviye'nin Sıffin'de çarpışmasında ise 40.000 dolaylarında Müslüman ölmüştür. Halifelik Emevîlere geçtikten sonra Emevî-Abbâsî rekabeti ve çekişmesi bitmemiştir. Neticede 750 yıllarında halifelik Emevîlerden Abbâsîlere geçmiştir.

Bağdad'da Abbâsî hanedanı hüküm sürerken, Mısır'da 909 yılında Fatımîler Devleti kurulmuştur. Ubeydullah Mehdî, İmam Ca'fer Sâdık neslinden olduğunu söyleyerek ve onun oğlu İsmail'i manevî önder tanıyarak Fatımîler Devleti'ni örgütlemiştir⁴¹. Böylece başka bir halifelik doğdu. Bu yönetim 1171 yılına kadar sürdü. Selahaddin Eyyûbî, çocuksuz ölen son Fatımî halifesinden sonra, Bağdad'daki Abbâsî hükümdarını halife tanıdı. Eyyûbîler Devleti'nde dünya işlerini Selahaddin Eyyûbî, din işlerini de halife yürüttü.

929'da Endülüs Emevî Devleti hükümdarı Abdurrahman III, halifeliğini ilân etti. Böylece Bağdad'da, Mısır'da ve Endülüs'de üç ayrı halifelik doğdu.

⁴⁰ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, II., s.273, Ankara 1986.

⁴¹ Bak. İ. Ağâh Çubukçu, Gazzalî ve Batnîlik, s.29-41, Ankara 1964.

İran Moğollarından (İlhanlılar) Hülâgü, Bağdad'ı alarak Abbasî halifelğine son verdi. Abbasîlerden Ahmed, Mısır'daki Türk Kölemen (Memlük) hükümdarı Baypars'a sığındı. İslâm âlemi bir süre halifesiz kaldı. Nihayet Baypars, Ahmed'i 1261 yılında halife tanıdı. Ancak yönetim ve siyasî gücü Baypars elinde tutmağa devam etti. Yönetim işlerinde törelere de değer verdi.

Osmanlı padişahı Yavuz Sultan selim 1517'de Mısır'ı aldıktan sonra Abbasî halifelğine son verdi. Mısır'da oturan Abbasî soyundan al-Mütevekkil Alallah'ı İstanbul'a götürdü. Osmanlılarda halifelik 1774 Küçük Kaynarca Muâhede'sinden sonra uluslararası ilişkilerde dinî manada söz konusu oldu. Sözü edilen muâhede ile Osmanlı Padişahı halife sıfatıyla, sınırları dışında kalan Kırım müslümanlarının da dinî önderi sayıldı. Abdulhamid II'de 1876 anayasasına "padişah halife olmak nedeniyle İslâm dininin koruyucusudur" cümlesinin konmasını sağladı.

I. Dünya savaşı yenilgisinden sonra Halife Vahdettin, İngilizlerin himayesine sığındı. Anadolu'daki millî kuvvetlerle sıcak mücadeleye girişti. İstiklal Savaşı kazanılınca Vahdettin bir İngiliz gemisiyle 17.11.1922'de kaçtı. Daha sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, Osmanlı soyundan Abdülmecid Efendi'yi halife seçti. O da verilen yetkiyi aşmağa başladı. Sonuçta Türkiye Büyük Millet Meclisi, 3 Mart 1924'de halifeliği kaldırdı.

Halifelik sorununda çeşitli İslâmî ekoller arasında da uygunluk olmamıştır. Malikî, Şafî ve Hanbelî ekolleri halifenin soy olarak Kureyş'ten (soylu bir Arap kabilesi) gelmesini, içtihat yapacak kadar bilgin olmasını ve adaletli davranmasını şart koştular. Ebû Hanife taraftarları ise halifelik konusunda daha yumuşak davrandılar. Bilgin ve adaletli olmasını yeterli buldular.

Esasda halifelik Tanrı'nın emri değildir. Siyasetle ilgili bir kurumdur. Bu yüzden de daima kırılmalara ve bazan da savaşımlara neden olmuştur. Ne ibret vericidir ki Atatürk'ün önderliğinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin halifeliği kaldırmasından, İngiltere memnun kalmamıştır⁴².

Halifelik kurumu, Arap kültürünün Türk kültürüne etkisi açısından dikkati çekicidir. Ancak Cumhuriyet döneminde millî kültürümüzün daha özgür düşünceyle sergilendiğine ve geliştiğine tanık oluyoruz.

⁴² Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, s.269-271.

OSMANLILAR VE DİN

Osmanlı yönetiminde, dinî kurallar gibi, gelenekler de etkili olmuştur. Osmanlı Devlet'nin kurucusu Osman Bey'e bazı Selçuklu Beyler ve aşiret başkanları, eski Türk törelerine göre biat ettiler. Başka bir deyimle Osman Gazi önünde birer birer diz çöküp ona bağlılıklarını bildirdiler. Törelerde bu davranışlar itaatın simgesiydi.

Osman Bey, Türk geleneğine uygun olarak aldığı yerlerdeki Hristiyan halkın vicdan hürriyetine karışmıyordu. Bunun sonucu olarak Bursa taraflarında bir çok Rum köyü halkı, kendiliklerinden Osman Bey'e bağlandılar. Orhan Bey 1329'da İznik kalesini aldıktan sonra sadece vergi vermek kaydıyla Hristiyanları inanç ve ibadetlerinde serbest bıraktı⁴³.

Orhan Bey zamanında devlet, artık aşiret usullerinin gereksizlerini bırakarak çağdaşlaşmaya önem verdi. Zamana göre çağdaş bir devlet gibi örgütlenmeye başladı. Yönetimde, yargıda ve askerlikte Selçukluların ve İlhanlıların usullerinden yararlandığı gibi yeni kurallara da yer verildi. Artık Türkler, Bizans'ın yönetim biçimini de iyi biliyorlardı. Hatta sınır bölgelerinde, bazı şehirlerde Rumlar ve Türkler yanyana yaşıyorlardı⁴⁴. Devletin yenileşmesi, başarısını hızlandırdı. Bursa, İzmit ve İstanbul Boğazı'nın Anadolu kıyıları tamamiyle Osmanlıların eline geçti. Bunun sonucu olarak Türkler ve Rumlar birbirlerini yakından tanıdılar. Kültür etkileşimi oldu.

Kuşkusuz yenen taraf olan Türkler, kültürlerini ve becerilerini zenginleştirmeyi bildiler. Hem İslâmiyet'in yayılmasını ve hem de kendi egemenliklerinin büyümesini sağladılar.

Osmanlı Devleti, İstanbul muhasarasının kaldırılması karşılığında Bizanslıların verdikleri haracın artırılmasını, İstanbul'da bir Türk mahallesi kurularak cami yaptırılmasını ve müslümanlar ile hristiyanlar arasında çıkacak ihtilafları İslâmiyet'e göre çözümlenecek, bir kadı atanmasını sağladılar. Bu, Türk kültür alanının genişlemesi açısından anlamlıdır.

Türkler, yönetimde adaletli olmağa da önem verdiler. Balkanlarda Ortodoks halkın Katoliklere karşı âdetâ korunmasını sağladılar. Çünkü Katolikler Ortodoksları beğenmiyorlar ve aşağı görüyorlardı. Adalete, eşit-

⁴³ Bak. M. Tayyib Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, s.11-4, İstanbul 1977.

⁴⁴ Bak. Tayyib Gökbilgin, anılan eser, s.24-30.

liğe ve dinde hoşgörüyü önem veren Osmanlılar, başlangıçta devletin gücünü sağlam temele otuttular.

1402 de Bayezid'in Timur'a yenilgisinden sonra bir durgunluk meydana gelmişse de Çelebi Mehmet, birliği sağlama yolunda başarılı adımlar atmıştır. Timur-Bayezid çekişmesi sırasında Anadolu, çok değişik dinî yorumların yaygın olduğu bir dönemdeydi. Hristiyan ve Yahudilerin inançları yanında İbahîlerin ve Batnîlerin etkisinde kalan topluluklar da vardı. Özellikle 1394'te ölen Fazlullah'ın müritleri Hurufîliği Anadolu'da yaymaya çalışıyorlardı. Fazlullah, İran kültürü etkisi altında yetişmiş ve fakat Türklerden de müritler edinmiştir. Türk asıllı şair Nesimî'nin Fazlullah'a bağlanarak Anadolu'da dolaşması etkili olmuştur. Harflere anlam vererek insanın yüzünde Allah yazılı diyen Hurufîler, her harf ve sözcüğe keyfi olarak anlam veriyorlardı. Hurufîlikte Musevî Kabalizminin etkisi yanında Hristiyanlığında tesiri vardı. Fazlullâh, Kur'ân kendisini haber verdiğini iddia etmiş ve mehdîlik taslamıştır. Hurufîler, resmî kuruluşlarca takip edilince Bektaşîliğin ve bazı tarikatların gölgesine sığınmaya çalışmışlardır.

Nesimî (Ölm.1418)'nin şüirleri, Hatayî, Fuzulî, Refî, Viranî, Kayserili Temennâî, Karaferyeli Hasan Rumî, Huseynî, Usûlî, Nebatî, Bağdatlı Tarzî, Bosnalı Vahdetî, Tebrizli Penahî ve Muhitî üzerine az çok etki yapmıştır⁴⁵.

1240 yıllarında Orta Anadolu'da müritleri yaygın olan Baba İshak'ın isyanını Selçuklular bastırmışsa da fikir ölmemişti. Üstelik Amasya, Kayseri ve Kahramanmaraş bölgelerinde Selçuklu ordusunu yoran bu isyancılar devletin zayıf düşmesine neden olmuşlardır. Bunun sonucu olarak 1243 Köseadağ savaşında Selçuklular Moğollara yenik düşmüş ve Anadolu'da yarı putperest etkiler görülmüştür.

Şamanlık etkilerinden kurtulamayan bir çok tarikat mensubu, faaliyetlerini bu dönemlerde artırmışlardır. Garip kıyafetleri, ağızlarında dolaşan kerametleri ve cezbeye tutulmuş bazı halleriyle Anadolu'da dolaşan dervişler, İslâmiyet'in değişik yorumlarını yansıtıyorlardı. Bunlar arasında Kalendarîleri, Hayderîleri ve Rıfâîleri anmak gerekir. Ancak bu dervişler, savaş sıralarında gaza ve fetih ruhuyla harekette başarılı oluyorlardı. Bu nedenle Selçuklu Beylerle yörelere göre iyi ilişkiler kuran dinî topluluklar da

⁴⁵ Bak. İ. Ağah Çubukçu, Türk Düşünce Tarihindeki Felsefe Hareketleri, s.169, Nesimî ve Felsefesi, Ankara 1986.

çoktur. Ayrıca sırf felsefî çerçevede kalıp barış ve sevgiyi işleyen topluluklar da vardır.

İşte bu dinî hayat, yıllar geçtikçe kurumlaşarak devam etmiştir. Osmanlı Devleti güçlenmeye başlayınca sünî sisteme dayalı medreseler açmağa önem vermiştir. Ancak medresenin yorumuyla tarikatların yorumu arasında farklar vardı. Sonuçta tekke-medrese yarışması ve çekişmesi doğdu. Gerçi Mistik duyguların dine ters düşmeyen yönlerini medrese mensupları da doğrulamıştır. Ancak zaman zaman tarikatlar, siyasî havaya bürünerek isyanlar çıkarmışlardır. Bunların en tipik örneklerinden biri Şeyh Bedrettin'in fikir ve girişimleridir.

Şeyh Bedrettin, 1358'de Simavna'da doğmuş olup Simavna Kadısıoğlu ünvanıyla tanınmıştır. Anadolu, Rumeli ve Mısır'da dolaşan, Konya ve Germiyan beylerinin sevgisini kazanan bir dervıştır. Zamanla isyancı bir tutum içine girdi. Mal ortaklığı görüşünü benimsedi. Anadolu ve Rumele'de birçok yandaş buldu. Bir ara Edirne'de yerleşti. Bazı hristiyanları da etkiledi. 1410 yılında Osmanlılardan Musa Çelebi'nin kazaskeri oldu. Mehmet I'ın zafer kazanması üzerine İznik'e gitti. 1416 yılındaki isyancı hareketlerin öncülüğünü yaptı. 1420 yılında Mehmet I'ın bilginlerden aldığı fetva üzerine asıldı.

Ona göre her şey birdir. Mevcut olan her şey birliğin görünüşüdür. Bir mürşide bağlanma gereğini telkin eden Şeyh Bedrettin, kendisinin fizikötesi âlemi bildiğini ileri sürmüştür. Kerametleri olduğunu iddia etmiştir. Mehdilik taslamış, bazı Hristiyan ve Musevileri de kendine bağlamıştır. Dinin özünde olmayan fikirler yaymaya çalışmıştır. Bir çok tekke mensubunu arkasında sürükleyerek Börklüce Mustafa'yla birlikte kanlı isyanlara sebep olmuştur⁴⁶.

Onbeşinci yüzyılda bazı tarikatların iyice yozlaşması nedeniyle, Orta yol İslâm anlayışına karşı olanlar çoğalıyordu. Bunda İran dolaylarında benimsenen dinî yorumların da etkisi vardır. Ehl-i Beyt sevgisini siyasete âlet etmek isteyenler faaliyetlerini durdurmuyorlardı.

Hurufiler de gizli yöntemlerle çalışıyorlardı. Tekkelerdeki yozlaşmalar sonucu, Osmanlı yönetimi gittikçe Sünnet Ehli'nin yoluna sarılıyor ve medreselere ağırlık veriyordu. Bir yandan tekke-medrese mücadelesi devam ederken, Şâh İsmail'in Şiî görüşlere dayalı İrandaki faaliyetleri ve

⁴⁶ Bak. M. Tayyib Gökbilgin, anılan eser, s.61-70.

görüşlerini Anadolu'da yaymak istemesi, Yavuz Sultan Selim'in harekete geçmesini doğurdu. 1514'deki Çaldıran Savaşı ile Şah İsmail'in Anadolu'daki propagandasına cevap verildi.

Daha sonra medreselerde de taassup ve bozulmalar başladı. Kemalpaşazâde ve Ebussuut gibi değerli bilginler bile, sufilerin semalarını yani dönmelerini haram saydılar. 1529'da Şeyh İsmail Ma'sukî, 1561'de Bosnalı Şeyh Hamza Balı ve 1550'de Şeyh Karamanî şeriata uymayan fikirler söyledikleri düşüncesiyle verilen fetvalar sonucu astırıldı⁴⁷. 1519'da başlayan Celalî isyanlarının iki yüz yıl boyunca zaman zaman sorun çıkarması, yönetimi gittikçe tekke mensuplarına karşı tenkitçi davranmaya götürdü. Zamanla tekkelerde olduğu gibi medreselerde de bozulmalar oldu.

XVII nci yüzyılda Kadızadeliler taassubun kötü örneklerini verdiler. bu dönemde Mevleviler ve Halvetiler bile baskı altında tutulmuştur. Kadızadeliler denen vâizler, dinî mahiyetteki san'at faaliyetlerine karşı çıkmışlardır. Bazı tekkelerin basıldığı ve şeyhlerinin öldürüldüğü görülmüştür. Küçük Kadızade denen Mehmet Efendi 1631'de Ayasofya'da va'z ederken devlet işlerinin bozukluğunu şeriattan sapılmasına bağlamış, tarikatları lanetlemiş tütün ve kahvenin haram olduğunu ileri sürmüştür. Bunu dinlemeyenlerin öldürülmesi gerekir, demiştir. Ayrıca Kadızâdelilerden Üstüvanî Mehmet Efendi (Ö. 1668)'nin raks, müzik ve resmin aleyhinde vaazlar verdiği bilinmektedir⁴⁸.

Taassup nedeniyle yaratıcılığa ve yeniliğe karşı çıktıkça, Osmanlıların güçleri zayıflamağa başladı. Taassubun en çok arttığı 17. yüzyılda, gerileme her alanda görüldü. Bu gerileme yönetimde, sosyal ve ekonomik hayatta, düşüncede ve kültür alanında görülmüştür.

Avrupa XV ve XVI. yüzyılda bilim ve sanatta yeni girişimleri gerçekleştirmiş, ticaretini güçlendirmiş ve teknik açıdan ileri adımlar atmıştır. Basimevinin kurulması, pusula ve barutun geliştirilmesi, ticaret yollarının değişmesi, sömürgeler kazanılması, İncil'in Almancaya çevrilişi ve akla dayalı gerçekçi dinî yorumlar yapılması Avrupa'ya hareket verdi.

Bunlar paralel olarak ordularını da teknik imkânlarla donatan Batı âlemi, Osmanlıları geride bıraktı.

⁴⁷ Prof. Dr. Hüseyin Gazi Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, s. 107-111, Ankara 1982.

⁴⁸ Bak. Hüseyin Gazi Yurdaydın, anılan eser, s.125-130.

İslâmiyet okumaya son derece önem verdiği ve Kur'ân'ın ilk inen âyeti "oku" diye başladığı halde, basimevi, ülkemizde Avrupa'dan 235 yıl sonra 1727'de benimsendi. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti, gerilemenin sebeplerini araştırmaya başladı. Bazı kurumları yenileştirmenin gereğini duydu.

XVIII nci yüzyılın ilk yarısında Lâle Devri'nde bir yandan sanat faaliyetleri canlanırken, öte yandan Batı kültürü ile yakından ilgilenme ihtiyacı duyulmuştur. Sadrazam Damad İbrahim Paşa, Fransa'ya elçi olarak yolladığı Yirmisekiz Mehmet Çelebi'den, Avrupa'da gördüğü bilgileri ve teknik gelişmeleri yazmasını istemiştir. Lâle Devri'nde basimevinin açılmasında İbrahim Müteferrika ile Said Mehmet Efendi'nin emeği geçmiştir. İstanbul'a gelen elçiler, yanlarında bilginler, edipler ve sanatkârlar da getirmeye başlamışlardır. Osmanlıların Batı'yla kültür alışverişi canlanmaya yüztutmuştur. Hattâ devlet adamlarından batılı ressamalara resimlerini yaptırınlar olmuştur. Ancak bu gelişme Patrona Halil'in geriye dönük ayaklanmasıyla durdurulmuştur. Gerçekte İslâm'ın özünde bilim ve sanata karşı olmak yoktur. Kur'ân, bilim öğrenenlerin manevî derecelerinin yükseltileceğini bildirmiştir. Hz. Muhammed ilim, kadın ve erkeklere farz olduğunu bildirerek "ilim Çin'de de olsa arayınız" buyurmuştur. Sanat için de teşvik edici hadisler söylemiştir. Ancak İslâmiyet, tapmak için put yapmayı ve kutsallık vermek için resim çizmeyi yermiştir. Estetik amaçlarla beceri ve ustalığı ortaya koyan, toplumun değerlerini simgeleyen hiç bir sanat türüne karşı olmamıştır. Bunun örneklerini tarihte bulmak mümkündür. Ayrıca İslâm'da musikinin ve resmin yasak olmadığına dair sağlam kanıtlar vardır. Sahîh-i Buharî'de bildirildiği ve "dügünlerinizi def çalarak şenlendiriniz" buyurması müzik hakkında yol göstericidir. Ayrıca Buharî'nin anlattığı şu olay dikkati çekicidir: Bir gün Hz. Peygamber namaz kılarken, karşı perdede bir kuş resmi görmüş Hz. Aişe'ye "namaz kılarken önüme geliyor. Bunu buradan kaldır" demiştir. Bunun üzerine Hz. Aişe, o perdeyi yastık kılıfı yapmış, Hz. Muhammed de karşı koymamıştır⁴⁹.

Mekke tarihini yazan Ezrakî'nin anlattığı gibi, Hz. Muhammed 629 yılının Aralık ayında Mekke'ye girip Kâ'be'yi ziyaret ettiğinde "elinin altındaki hariç bütün resimleri siliniz" demiştir. Bu resim çocuk İsa'yı Merzem'in dizinde oturmuş gösteren resimdir. Bu resim, halifelik iddia eden

⁴⁹ Bak. Halil Aslangül, Din, Bilim ve İnsan, s.97, Ankara 1982.

Abdullah b. Zubeyr'in h. 63 yılında Kâbe'ye sığınması ve bu yüzden Kâ'be yakılması olayına kadar yerinde kalmıştır.

Hız. Ömer'in sikkelerinin bir yüzünde besmeleyle şehâdet kelimesi, öteki yüzünde Bizans İmparatoru'nun resmi bulmaktaydı. Selâhaddin Ey-yûbi'yi bağdaş kurmuş biçimde gösteren paralar vardır. Artukoğulları, Atabek ve Selçuklu sikkelerinde de resimler vardır.

Türkler, kendi zengin kültürlerinin gereği olarak, islâmlaştıktan sonra bir kaç yüzyıl boyunca sanat alanında daha cesur davranmışlardır. Mevlâna Celalettin Rumi'nin Nakkaş Aynuddevle'ye portresinin yapılması için izin verdiği bilinmektedir. Ebu Saîd Ebu'l-Hayr'ın babası bir saray yaptırmış ve duvarları Gazneli Mahmut'un askerlerinin ve fillerinin resimleriyle süsletmiştir. Timur, Semerkand'da "Bağ-ı Dilkuşâ" adıyla bir saray yaptırmış ve duvarlarını savaş resimleriyle donattırmıştır.

13. yüzyıl eserlerinde Selçuklular'dan kalmış melekleri, savaşçıları ve avcılarını gösteren duvar kabartmaları dikkat çekicidir. Hatta Divriği ve Sivas'ta Selçuklular'dan kalmış Daru's-Şifâ'yı süsleyen insan başlarına rastlanmıştır⁵⁰.

Geç Abbasî döneminde canlanan kitap ressamlığında, Türklerin büyük emeği vardır. Abbasî halifeleri saraylarında bol bol Türk soyundan kâtipler bulundurmışlardır. Sanata karşı hoşgörü, Osmanlı devletinde de belli bir süre devam etmiştir. Fatih Sultan Mehmet, sanata önem vermiş ve Bellini'yi İtalya'dan getirerek portresini yaptırmıştır. Kanunî zamanında Matrakçı Nasuh'un çizdiği minyatürler, oldukça canlı olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak Osmanlı kültür hayatındaki canlılığın Kadızadeli hareketinde olduğu gibi zaman zaman taassub nedeniyle durdurulmak istendiği de gerçektir. Bu taassup hareketleri, XVII. yüzyılda camilerin birden fazla minaresinin kaldırılmasını, güzel sesle Kurân okunmasının yasaklanmasını istemeğe kadar varmıştır. Hız. Peygamber devrinde olmayan şeyi, sapık ilân etmeye çalışmışlardır. Buna rağmen Türk sanatı bazı gerçekçi yönetim dönemlerinde gelişme fırsatı bulmuştur. Minyatür, kitap süslemeleri, cilt, hat sanatları, halıcılık kilimcilik, şiir, klasik Türk musikisi ve bazı el sanatları dikkati çekicidir⁵¹. 1870'lerden sonra somut ve çağdaş resim faaliyetleri başlamıştır.

⁵⁰ Bak. Suut Kemal Yetkin, İslâm Sanatının Mâhiyeti, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.I., s.44-47, Ankara 1952.

⁵¹ Bak. Doğan Kuban, Türk ve İslâm Sanatları Üzerinde Denemeler, s.87-90, İstanbul 1982.

Osmanlılar mimarî alanında oldukça büyük başarılar sağlamışlardır. Osmanlı mimarîsi mekân bütünlüğüne ulaşmıştır. Mekân bütünlüğü kubbeyle bağlı olarak ışık, yön ve plastik değerleri içermiş, camilerde amaç birliğine ve estetik zevkin doruğuna ulaşılmıştır. Estetik açıdan zengin mekân yaratma niteliği Türklere nasip olmuştur. Türk sanat eserlerinin mimarî açıdan Bizans ve resim açısından İran kaynaklı olduğu iddiası gerçeğe uygun değildir. Cumhuriyet dönemindeki gayret ve araştırmalar sonucu Türk sanatının üstün kişiliği uluslararası düzeyde doğrulanmıştır.

Resim, müzik ve heykel sanatında, zaman zaman hoşgörüsüzlük nedeniyle doğan çekingenlik, Cumhuriyet döneminde önlenmiştir. Büyük Atatürk “sanatsız kalan bir ulusun hayat damarlarından biri kopmuş demektir” özdeyişini söyleyerek sanatseverliği teşvik etmiştir.

Osmanlılar, yenileşme hareketini I. Mahmut devrinde bilgi ve teknik açısından önemli bir girişimle geliştirmek istemişlerdir. Humbaracı Ahmet Paşa ondört yıllık hizmeti süresince Osmanlı ordusunu çağdaşlaştırmaya çalışmıştır. III. Mustafa zamanında Baron de Tott, Osmanlı topçu sınıfını yeniden örgütlemiştir.

Zamanın çağdaş medeniyetine III. Selim devrinde (1787-1807)'de çok önem verildi. Yöneticiler, imparatorluğun bilimsel, teknik, eğitimsel ve ekonomik önlemlerle gerilemeden kurtulacağını kavramaya başladılar. Bu hususta gerekli çalışmalar yapılarak Nizam-ı Cedid hareketi başlatıldı. Yeni bir ordu kurma çalışmalarına girişildi. Yeniçerilerin sık sık isyan etmeleri ve savaş yeteneğini geniş ölçüde yitirmeleri nedeniyle, bu yola gidildi. Yeniçerilerin eğitimi yetersizdi. Esnaflık yapanları çoktu. Bunlar disiplinden yoksundu. Bu nedenle geçmişteki başarıların örnekleri tarihte kalmıştı. Ancak Nizam-ı Cedid hareketi hem Yeniçerileri, hem de mutaassıp kimseleri memnun etmedi. 1807'de Kabakçı Mustafa'nın geriye dönük ayaklanması başladı. III. Selim öldürüldü. IV. Mustafa saltanata getirildiyse de hükümdarlığı kısa sürdü. Alemdar Mustafa Paşa onun yerine II. Mahmud'u saltanata getirdi. Kabakçı Mustafa ayaklanmasıyla durdurulan çağdaşlaşma hareketi II. Mahmut ile (1808-1839) yeniden başladı. II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağını kaldırarak Asakir-i Mansure-i Muhammediye adıyla yeni bir ordu kurdu⁵².

II. Mahmut'tan sonra oğlu Abdulmecîd 1839'da padişah oldu. Abdülmecîd 3 Kasım 1839'da Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle

⁵² Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, II., s.275.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu ilân etti. Böylece Osmanlılarda yeni bir hukuk dönemi başladı. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile yurttaşların özgürlüğü, güvenliği ve mülkiyet hakları kanunların güvencesine alındı. Padişah, Hatt-ı Hümayun ilkelerine uyacağına halk önünde yemin etti. Böylece müslüman olsun, ya da olmasın herkese güvence verildi. Gülhane Hatt-ı Hümayunu şeriatın doğmuş değil, herkesin bilgisine Türkçe olarak sunulmuş, toplumla ilgili ilkelerdir. Padişah bu ilkelere uyacağını söylemekle, iradesinin sınırını çizmiş oldu.

1856 yılında ilân edilen Islâhat Fermanı ile, daha önce verilen güvenceler güçlendirildi. Müslümanlarla gayr-ı müslimlerin ihtilâflı sorunlarına bakacak karma mahkemeler kuruldu. Ticaret, vergi, askerlik ve çalışma alanlarında eşitlik öngörüldü. Böylece Osmanlılar katı şeriat yorumlarını aşmağa, dinin yorumlarında yararlanmağa başladılar.

19. Yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Cevdet Paşa (Ölm. 1895)'nin başkanlığında bir komisyon tarafından hazırlanan Mecelle, temelde dine dayanmakla birlikte, devlet yönetimini nispeten rahatlatacak ilkeleri kapsıyordu. Mecelle'nin bazı ilkeleri şöyleydi: "Zorunlu haller, sakıncaları kaldırır". "Vicdanlara baskı yapılamaz." "Zamanın değişmesiyle hükümler değişir. Böylece devlet yönetiminde ihtiyaca göre kanunların değişeceği, din açısından da doğrulanmış oluyordu.

Osmanlılar 1839'da ilân edilen Tanzimat Fermanından sonra hızla yenileşmeğe devam ettiler. Batı'nın düzeyine ulaşmağa çalıştılar. Yeni ve çağdaş okulların açılmasına önem verdiler. 1847'de Öğretmen Okulu ve 1877'de Kızöğretmen Okulu açıldı. Bu arada daha önce açılan Tıp Okulu ile Harp Okulu'nda çağdaş araç ve gereçlere yer verilmesi dikkati çekicidir. 1876'da I. Meşrutiyet ilân edildi. Kısa bir süre sonra II. Abdülhamid, Meclis'i dağıtmakla birlikle çağdaş okulların açılmasına izin verdi. Eski usûlü devam ettiren Medrese ve Sıbyan mektepleri yanında, daha yeni yöntemleri içeren Rüşdiye ve Sultaniler de faaliyete geçti. Bununla birlikte bu okullarda kullanılan resim ve harita gibi araç ve gereçlere dine aykırı diye itiraz edenler oldu. Medreseler genç kızlara kapalıydı. Deneysel bilimlere açık değildi. Tümevarım yöntemi öğretim sisteminde yoktu. Batı dilleri de söz konusu değildi.

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle hurriyetler genişledi. Bir yıl kadar sonra, 31 Mart geriye dönük hareketi meydana geldi. Abdülhamid II. suçlanarak padişahlıktan alındı. Ülkede çeşitli fikirlerin çarpışması hızlandı. Daha sonra Osmanlılar Trablusgarp Savaşı, Balkan

Savaşı ve I. Dünya Savaşıyla uğraştılar. Yenilgiden sonra galip devletler ülkeyi parçalamak istediler. Türklere Trakya ve Anadolu'yu bile çok gördüler. Türk milleti, Atatürk'ün etrafında birleşerek hürriyetini savundu. Düşmanı Anadolu'dan attı. Sonuçta 29 Ekim 1923'de bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE DİN VE LÂİKLİK

Osmanlılar, son dönemlerinde yarı lâik bazı kanunları benimsedilerse de, teokratik yönetimden kurtulamadılar. Tam lâik yönetime geçemediler. Atatürk 3 Mart 1924'de Türkiye Millet Meclisi kararıyla halifeliği kaldırdı. 1928'de Anayasa'dan, Devletin dininin İslâm olduğunu bildiren cümle çıkarıldı. 1937'de Anayasa'da Türkiye Cumhuriyeti'nin lâik bir devlet olduğu belirtildi. Ancak yapılan inkılâplarla, Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda lâik uygulamalar benimsendi. 1924'de öğretimin birleştirilmesi ve 1925'de şapka kanunu kabul edildi. 1926'da yürürlüğe giren Türk Ticaret Kanunu, Türk Medenî Kanunu ve Türk Ceza Kanunu ile Türk hukuk sistemi toplumun ihtiyacına uyduruldu. 1925'de genellikle yozlaşan ve uyuşukluk merkezleri haline gelen tekke ve zâviyeler kapatıldı. 1928'de latin harfleri kabul edildi.

Yapılan inkılâplar arasında kabul edilen uluslararası rakamları, uzunluk ve ağırlık ölçüleri, takvimi, kadının sosyal haklarını ve kültürel değişimleri de zikrederim. Atatürk özellikle, Türk tarihine ve Türk diline önem vermiş, bu amaçla kurumlar kurmuş ve ilmî heyetler meydana getirmiştir. Şairleri, edipleri ve sanatkarları teşvik etmiştir. Türk kültürünün her türlü taassuptan uzak olarak serbestçe gelişmesine çalışmıştır. Onun kültür hakkındaki şu özdeyişleri ne kadar anlamlıdır: "Kültür, okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden mana çıkarmak, uyanmak, düşünmek, zekâyı terbiye etmektir.⁵³" Asıl uğraşmağa mecbur olduğumuz şey, analarımızın ve atalarımızın oldukları gibi yüksek kültürde ve yüksek erdemde dünya birinciliğini tutmaktır."⁵⁴

Atatürk bu özdeyişleriyle kültürün geniş tanımına, erdemın önemine ve Türk milletinin kültür açısından da kendine güvenine dikkati çekmiştir. Türk milletinin kültür açısından çağdaş uygarlık içinde daha onur verici yerleri alması için imkânlar sağlamıştır.

⁵³ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, II, s.24.

⁵⁴ Bak. aynı eser, s.26.

1934'de Ankar'da Millî Musikî ve Temsil Akademisi'ni, 1936'da Devlet Konservatuvarını kurdu muştur. 1935'de Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın düzenlemesi için Batı'dan uzman getirmiştir. Musikî Muallim Mektebi'nin kadrosuna çağdaş eğitim görmüş kimseleri aldirmiştir. Dolmabahçe Sarayı'nın Veliâhd Dairesinde 1937'de Resim ve Heykel Müzesi açtırmıştır. Atatürk Barbaros Hayrettin Paşa'nın, Fatih Sultan Mehmed'in ve Mimar Sinan'ın heykellerinin yapılmasını istedi. Atatürk şöyle söylüyordu: "Dünyada uygar ve ileri olmak isteyen herhangi bir ulus, mutlaka heykel yapacak ve heykeltıraş yetiştirecektir. Abidelerin şuraya buraya tarihî hatıralar olarak dikilmesinin dine aykırı olduğunu iddia edenler, din hükümlerini gereği gibi araştırıp incelememiş olanlardır". "Yüksek bir insan toplumu olan Türk ulusunun tarihî bir özelliği de, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir".

Atatürk'ün getirdiği lâiklik ilkesiyle akılcı ve bilimci yöntemler, ülkemizde gelişmiş, kültür ve eğitim alanında olumlu atılımlar yapılmıştır. Atatürk lâiklikle dinsizliği değil, vicdanlara saygıyı getirmiştir. Bu konuda çeşitli özdeyişlerinden bazı örnekler verelim: "Din ve mezhep, herkesin vicdanına kalmış bir iştir. Hiç kimse, hiç bir kimseyi ne bir din, ne de bir mezhebi kabul etmeye zorlayabilir. Din ve mezhep hiç bir zaman politika aleti olarak kullanılamaz". "Camilerin kutsal minberleri, halkın ruhî, ahlâkî gıdalarına en yüksek, en verimli kaynaklardır. Minberlerden halkın anlayabileceği dille ruh ve beyne hitap olunmakla müslümanların vücuda canlanır, beyni temizlenir, imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur. Fakat buna karşılık hutbe okuyanların taşımaları gereken ilmî özellikler, özel yetkinlik ve dünya durumunu anlayıp bilmesi önemlidir". "Lâiklik ilkesinde ısrar ediyoruz. Çünkü millî iradenin, insanlığa mal olmuş değerlerin belki de en kutsal olanı din hürriyeti, ancak lâiklik ilkesine bağlanmakla korunabilir. Lâiklik yalnız din ve dünya işlerinin ayrılması değildir. Bütün yurttaşların vicdan, ibadet ve din hürriyetini üstlenmek demektir"⁵⁵.

Atatürk lâikliğe önem vermekle, ümmetçiliğin yerine milliyetçiliği gündeme getirmiştir. Yüzyıllardır savunulan ümmetçilik, müslüman ülkelerin birliğini sağlayamamıştır.

Lâiklik, kadın ve erkeklerin okumasını sağlama bakımından da olumlu olmuştur. İslâm'ın özünde kadınların okuması öngörüldüğü halde, bu hususda baskı yapan dinî topluluklar olmuştur. Lâiklik eşitlik, adalet ve

⁵⁵ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, II, s.277-279.

demokratik gelişme açısından da önemlidir. Lâik yönetimle şeyhlik, dedelik, türbedarlık, babalık ve ruhbanlık resmen kaldırılmıştır. 1925’de Şeyh Sait isyanı bir talihsizlik olmuştur. Esasen uluslararası tahriklerle din mezhep ve tarikat ayrılığını kullanmak isteyenler olmuştur. Lâiklik bu hususları önlemek açısından da ferahlatıcıdır.

Lâikliğin bir önemli yönü de, ahlâkta tutarlı davranmaya imkân vermesidir. Esasen İslâmın özünde de, ikiyüzlülük yasaklanmıştır. Nitekim Atatürk, Cumhuriyet’in erdem yolu olduğunu bildirmiştir.

Lâiklik hurafelerin, üfürükçülüğün ve yanlış inançların önlenmesi açısından da anlam taşır. Esasen İslâmda bunlar yasaklanmıştır. Hz. Muhammed “Kuşun ötmesinden, uçmasından uğursuzluk çıkarmak ve ufak taşlar ve nohut ve baklalarla fal açmak, kum üzerinde çizgiler çizmek, bunlardan geleceğe ait hükümler çıkarmak büyü ve kehanet türündendir,” demiştir⁵⁶. Yüce Allah da “yerde ve gökde olanlar gayb alemini bilmezler, gaybı ancak Allah bilir,” buyurmuştur⁵⁷.

Demek ki lâiklik, dinin kötüye kullanılmasını önleme bakımından önemlidir. Lâiklik dinsizlik anlamına gelmez. Herkesin din ve vicdan özgürlüğüne sahip olması demektir. Lâikliğe göre kimse devletin sosyal, ekonomik, siyasal ve hukuksal düzenini teokratik yapmaya çalışamaz. Kanunları Türkiye Büyük Millet Meclisi yapar. Atatürk, yönetimde Diyânet İşleri Başkanlığı’na yer vererek, yurttaşların din ve ibadet hususunda sorunlarını danışacakları makamı saptamıştır.

Yüce İslâm dini, erdemin en güzel ilkelerini içermektedir. Nitekim Hz. Muhammed “Ben ahlâkın güzelliğini tamamlamak üzere gönderildim,” demiştir. Başka bir hadiste de “Sizin en hayırlınız ahlâken üstün olanlarınızdır” buyurmuştur.

İslâmiyet erdem ilkelerinden olan doğruluk, adalet, bilgelik, ölçülülük, ayrdımlaşma ve başkalarının haklarına saygı göstermeye önem vermiştir. Ayrıca, İslâmda barış üzerinde durulmuştur. Yüce Allah Kur’an’da “barış hayırlıdır”⁵⁸ âyetini indirmiştir. Barış ilkin ailede ve sonra toplumun her kesiminde sağlandığı derecede İslâm’ın amacına hizmet edilmiş olur.

⁵⁶ Bak. İbrahim Ağâh Çubukçu, İslâmın Temel Bilgileri, s.93, Ankara 1971.

⁵⁷ Bak. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, c.II, s.260.

⁵⁸ Bak. Nisa Suresi, Ayet: 128.

İnsanlar arasında güzel ilişkiye önem veren Hz. Muhammed, “yapılan işler niyete göredir” diyerek gönül temizliğine dikkati çekmiştir. Ayrıca “farz ibadetlerden sonra Allah’ın yanında davranışların en sevimsisi müslümanın kalbini sevindirmektir” buyurmuştur. Başka bir hadisinde de “düşünmek gibi tedbir, güzel ahlâk gibi kazanç yoktur” demiştir⁵⁹.

İslâmiyet’te kinin, öfkenin, kıskançlığın ve başkalarına zarar vermenin kötülüğü hakkında bir çok hüküm vardır. Buna rağmen ilk dört halife döneminden sonra, İslâmiyet’in siyasî amaçlara âlet edildiğine zaman zaman rastlanmıştır. İslâmiyet çıkara âlet edildikçe müslümanlar arasında küskünlükler, kırgınlıklar ve bazan da savaşlar eksik olmamıştır. Oysaki Yüce Allah “hepiniz barış ve esenliğe giriniz”⁶⁰ buyurmuştur. Bazan da bilgisizlik ve taassup, müminler arasında sürtüşmelere ve huzursuzluğa neden olmuştur. Ayrıca müslümanları birbirine düşürmek isteyen ve dışardan gelen telkinler, mü’min toplulukların birbirleriyle uğraşması sonucunu doğurmuştur. Oysaki Kur’an’da “birbirinizden ayrılıp fırka fırka olmayın”⁶¹ buyurulmuştur. Ancak müslümanlar arasında bazı olayları bahane ederek ayrılık sokmak isteyenler daima bulunmuştur. Önemli olan husus, yurttaşların dini âlet etmek isteyenlere karşı, barışı, millî birlik ve dirliği korumalarıdır.

Bugün, zengin enerji kaynaklarına sahip olan İslâm ülkeleri arasında sürtüşmeler ve mücadeleler eksik değildir. İslâmiyet çıkara ve siyasete âlet edildikçe huzursuzluğun doğacağı tabiidir.

Türk toplumu, İslâmiyet’in yayılmasında, savunmasında ve sanatsal faaliyetlerin gelişmesinde büyük hizmetler vermiştir. Bir çok devlet kurarak medeniyet alanında beceri ve ustalığını ortaya koymuş, dünya uygarlığına katkıda bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu tarihimize şerefli sayfalar kazandırmış, ancak zamanında gereken çağdaşlaşma yapılamadığından, teokratik sistem imparatorluğu yıkılmaktan kurtaramamıştır. Bugün dünyada devletimiz saygın ve güçlüdür. Cumhuriyet sosyal alanda, teknik alanda ve kültürel alanda büyük başarılar sağlamıştır.

Ülkemizi materyalist felsefi esasa dayalı ideolojilerle sarsmak isteyenleri yanında, dinî ayrılıklarla huzursuz etmek isteyenler de bulunabilir. Ortadoğu’da dinin siyasete ve çıkara âlet edildiği açıkça görülmektedir.

⁵⁹ Bak. İ. Agâh Çubukçu, İslâm’da Ahlâk ve Manevi Vazifeler, s.25-27; İ. Agâh Çubukçu, Kırk Hadis ve Yorumu, s.3-21, Ankara 1984.

⁶⁰ Bak. Bakara Suresi, Ayet: 208.

⁶¹ Bak. Al-i İmran Suresi, âyet: 103.

Günümüzde mezhep faaliyetleri yanında tarikat örgütlenmeleri dikkati çekicidir. Oysaki İslâm'ın özünde mezhepçilik ve tarikatçılık yoktur. İslâm'da kul ile Allah arasında aracı yoktur. Ruhbaniyet yoktur, yani özel bir din sınıfı yoktur.

Ülkemizde teokratik devlet özlemi yaratarak yörelere göre kültür farklılıkları meydana getirmek isteyenlere karşı, millî birlik ve barışa önem vermek, her mü'minin dinî ve vatanî görevidir.

İlâhiyat fakültelerini ve imam-hatip okullarını ülkenin ihtiyacına göre ayarlayarak ve güçlendirerek, din kültürünün daha sağlıklı korunması sağlanabilir.

Ülkemizde sorumsuz kimseler yerine, din görevlilerinin halka daha açık inmesini sağlayacak önlemler alınması önemlidir. Görevlilerin çağdaş ve millî kültür açısından güçlendirilmeleri başarılarını elbette artırır.

İslâm dininin, vicdanlara saygıyı öngördüğünün, bilim ve tekniği teşvik ettiğinin, sanatsal faaliyetlere karşı olmadığını ve çağdaşlaşmanın dine ters düşmediğinin görevlilerce iyi anlatılması fanatik örgütlerin etkisini azaltır.

Ayrıca yurttaşlarımız arasında dayanışmayı güçlendirici biçimde Cumhuriyet dönemindeki başarılar, kitap, dergi, konferans ve sempozyumlarla halka daha iyi anlatılabilir.

Lâik Türkiye Cumhuriyeti güçlendikçe hurafeler ve yanlış inançlar geride kalacak, erdemin, barışın ve sevginin tohumları gönüllerde daha gür bitecektir. Hz. Muhammed'in buyurduğu gibi "güzel ahlâkın kişiyi mutluluğa götüreceği" daha iyi anlaşılacaktır.

Sonuç olarak kültürümüz lâik Türkiye Cumhuriyetiyle geriye dönük baskılardan kurtularak gelişmiş, çağdaş ve teknik okullar çoğalmış, kadınların okuma ve sosyal hayata katılma imkânları sağlanmış, inanç ve ibadet özgürlüğü temin edilmiş, millî tarih ve millî dil kültürünün bilincine varılmıştır. Millî sanatımıza sahip çıkmıştır. Akılcı ve demokratik esaslara dayalı yönetim benimsenerek yurttaşlar arasında hak ve hukuk eşitliği güvenceye alınmıştır.

Cumhuriyet döneminde yapılan sosyal, kültürel ve ekonomik atılımlarla Türkiye bugünkü itibarlı düzeye gelmiştir.

